

ЗАХИСНИК НА СТАДІЇ ДОСУДОВОГО РОЗСЛІДУВАННЯ: ДОСВІД УКРАЇНИ ТА ЗАРУБІЖНИХ КРАЇН

DEFENDER AT THE STAGE OF PRE-EXAMINATION INVESTIGATION: EXPERIENCE OF UKRAINE AND FOREIGN COUNTRIES

Світайло П.Ю., к.ю.н., адвокат

Стаття присвячена висвітленню актуального питання – порівняльно-правового дослідження участі захисника в досудовому кримінальному провадженні України та закордонних країн, оскільки натеper під час досудового розслідування в Україні допускаються численні порушення права на захист, що негативно впливає на рівень додержання засад кримінального провадження та забезпечення прав, свобод та законних інтересів не лише підозрюваного, обвинуваченого, а й інших його учасників. Незважаючи на те, що захисник під час досудового розслідування має право самостійно обстоювати правову позицію підозрюваного, захист якого він здійснює, що передбачено засадою змагальності сторін та свободи в наданні ними суду своїх доказів та в доведенні перед судом їхньої переконливості, натеper залишаються декілька проблемних аспектів, пов'язаних з участю захисника в досудовому кримінальному провадженні, зокрема стосовно залучення захисника в разі його обов'язкової участі та для проведення окремої процесуальної дії, визначення таких випадків; розширення повноважень стосовно збирання доказів; відповідальності захисника за неналежне виконання своїх обов'язків тощо. На підставі дослідження кримінального процесуального законодавства Англії, Республіки Франція, Федеративної Республіки Німеччина, Грузії та Республіки Молдова запропоновано імплементувати окремі його положення для вирішення окреслених проблемних питань у кримінальному процесуальному законодавстві України. Зокрема, наголошується на можливості надання підозрюваному права самостійно обирати захисника із числа адвокатів, які надають безоплатну правову допомогу; мати захисника на вимогу підозрюваного, обвинуваченого незалежно від його майнового стану, тяжкості вчиненого кримінального правопорушення й інших обставин; відшкодування витрат адвокатом, який не з'явився для проведення слідчих або процесуальних дій під час досудового розслідування або на судовий розгляд із неповажних причин.

Ключові слова: захисник, адвокат, право на захист, безоплатна правова допомога, імплементация правових норм.

The article is devoted to the topical issue – comparative legal study of defense counsel's participation in pre-trial criminal proceedings in Ukraine and foreign countries, as currently during the pre-trial investigation in Ukraine there are numerous violations of the right to defense, which negatively affects compliance with criminal proceedings, freedoms and legitimate interests not only of the suspect, accused, but also of its other participants. Despite the fact that during the pre-trial investigation the defense counsel has the right to independently defend the legal position of the suspect he is defending, which is provided by the adversarial nature of the parties and their freedom to present their evidence to the court and prove their persuasiveness before the court. problematic aspects related to the participation of defense counsel in pre-trial criminal proceedings, in particular regarding the involvement of defense counsel in the case of his mandatory participation and for conducting a separate procedural action and determining such cases; expanding the powers to gather evidence; liability of the defense counsel for improper performance of his duties, etc. Based on a study of the criminal procedure legislation of England, the French Republic, the Federal Republic of Germany, Georgia and the Republic of Moldova, it is proposed to implement some of its provisions to address the outlined issues in the criminal procedure legislation of Ukraine. In particular, emphasis is placed on the possibility of giving the suspect the right to choose his own lawyer from among lawyers who provide free legal aid; to have a defense counsel at the request of the suspect or accused, regardless of his property status, gravity of the committed criminal offense and other circumstances; reimbursement of expenses by a lawyer who has not appeared for investigative or procedural actions during the pre-trial investigation or for trial for disrespectful reasons.

Key words: defender, lawyer, right to protection, free legal aid, implementation of legal norms.

У ст. 59 Конституції України гарантовано кожному право на професійну правничу допомогу, яка в передбачених законом випадках надається безоплатно, та право вільного вибору захисника своїх прав [1]. Зазначені права визначаються також міжнародними документами: резолюцією Комітету міністрів Ради Європи від 2 березня 1978 р. № (78) 8 «Про юридичну допомогу і консультації», якою встановлено, що юридична допомога завжди має здійснюватися особою, яка має право практикувати як адвокат [2]; Європейською конвенцією з прав людини, у п. 3 (с) ст. 6 «Право на справедливий суд» якої передбачено, що кожний обвинувачений у вчиненні кримінального правопорушення має право захищати себе особисто або через обраного ним захисника, а якщо в нього немає достатніх коштів для оплати послуг захисника, мати призначеного йому захисника безоплатно, коли цього вимагають інтереси правосуддя [3]; «Основними положеннями про роль адвокатів», ухвалених VIII Конгресом ООН із запобігання злочинам (серпень 1990 р.). Ст. 1 розд. «Доступ до адвокатів і юридичної допомоги» гарантує, що будь-яка людина має право звернутися по допомогу до адвоката за своїм вибором для підтвердження своїх прав і захисту в усіх стадіях кримінальної процедури. Уряди повинні гарантувати ефективну процедуру і працюючий механізм для реального і рівного доступу до адвокатів усіх осіб, які проживають на його території і підпорядковані його юрисдикції, незалежно від раси, кольору шкіри, етнічного походження,

статі, мови, релігії, політичних та інших поглядів, національного або соціального походження, економічного чи іншого статусу [4].

Отже, право на захист було і залишається актуальним, адже «без адвокатури неможливе належне відправлення правосуддя, оскільки вона є обов'язковою та найкращою помічницею суду» [5, с. 468].

Незважаючи на наукову зацікавленість окремими аспектами участі захисника у кримінальному провадженні великої кількості вчених-процесуалістів, зокрема: О.В. Берладіном, Н.В. Борзих, Л.В. Головком, І.В. Дубівкою, А.В. Молдованом, В.О. Попелюшком, Є. В. Смирновим, В.І. Шишкіним О. Г. Шнягіним, О.Г. Яновською та іншими, натеper залишається багато невирішених питань, що негативно впливає на рівень додержання засад кримінального провадження та забезпечення прав, свобод та законних інтересів підозрюваного, обвинуваченого.

Метою статті є порівняльно-правове дослідження положень кримінального-процесуального законодавства України та закордонних країн у частині регламентації участі захисника в досудовому кримінальному провадженні, на підставі цього внесення пропозицій з удосконалення чинного законодавства України.

У теорії кримінального процесу поняття «захист» розглядається в широкому та вузькому розумінні. У широкому значенні захист являє собою систему передбачених і не заборонених законом дій (діяльності) підзахисного

та його захисника (адвоката та законного представника) та відносин, спрямованих на спростування фактичної та юридичної сторін підозри, що виникла, або висушеного обвинувачення (кримінального переслідування в інших формах), та на з'ясування обставин, що спростовують підозру та/чи обвинувачення, виключають та/чи пом'якшують кримінальну відповідальність та/чи покарання. У вузькому розумінні захист охоплює лише діяльність адвоката у кримінальній справі [6, с. 94–95]. Погоджуємося з О.Г. Шнягіним, який розрізняє поняття «право на захист», «захист» і «функція захисту». Так, право на захист – це міра дозволеної поведінки особи та складна матеріально-процесуальна категорія, кожен елемент якої існує за наявності певних передумов і реалізується у специфічній процесуальній формі; термін «захист» охоплює матеріальні і процесуальні елементи права на захист і розглядається як сукупність процесуальних дій, спрямованих на реалізацію вказаного права; «функція захисту» – регламентований законом напрям діяльності суб'єктів захисту, наділених правом (або обов'язком) використовувати всі вказані в законі засоби і способи для охорони законних інтересів осіб. Юридичний зміст останньої він розглядає у двох аспектах: як певну процесуальну діяльність і як інститути кримінально-процесуального права [7, с. 18].

Законодавчо право на захист визначається однією із засад кримінального провадження. Так, відповідно до ч. 1 ст. 20 Кримінального процесуального кодексу (далі – КПК) України, зазначене право полягає в можливості підозрюваного, обвинуваченого, виправданого, засудженого надати усні або письмові пояснення щодо підозри чи обвинувачення, право збирати і подавати докази, брати особисту участь у кримінальному провадженні, користуватися правовою допомогою захисника, а також реалізовувати інші процесуальні права, передбачені КПК України [8]. Спеціальний Закон України «Про адвокатуру і адвокатську діяльність» № 5076–VI від 5 липня 2012 р. визначає захист як вид адвокатської діяльності, що полягає в забезпеченні захисту прав, свобод і законних інтересів підозрюваного, обвинуваченого, підсудного, засудженого, виправданого, особи, стосовно якої передбачається застосування примусових заходів медичного чи виховного характеру або вирішується питання про їх застосування у кримінальному провадженні, особи, стосовно якої розглядається питання про видачу іноземній державі (екстрадицію), а також особи, яка притягається до адміністративної відповідальності під час розгляду справи про адміністративне правопорушення [9].

Захисником в кримінальному провадженні може бути адвокат, що здійснює захист підозрюваного, обвинуваченого, засудженого, виправданого, особи, стосовно якої передбачається застосування примусових заходів медичного чи виховного характеру або вирішувалося питання про їх застосування, а також особи, стосовно якої передбачається розгляд питання про видачу іноземній державі (екстрадицію). Захисником не може бути адвокат, відомості про якого не внесено до Єдиного реєстру адвокатів України або стосовно якого у Єдиному реєстрі адвокатів України містяться відомості про зупинення або припинення права на зайняття адвокатською діяльністю (ст. 45 КПК України).

Захисник має право на збирання доказів під час досудового розслідування. Так, відповідно до ч. 3 ст. 93 КПК України, сторона захисту здійснює збирання доказів шляхом витребування й отримання від органів державної влади, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ, організацій, службових та фізичних осіб речей, копій документів, відомостей, висновків експертів, висновків ревізій, актів перевірок; ініціювання проведення слідчих (розшукових) дій, негласних слідчих (розшукових) дій та інших процесуальних дій, а також шляхом здійснення інших дій, які здатні забезпечити подання

суду належних і допустимих доказів. Зазначена норма кореспондує зі ст. 20 Закону України «Про адвокатуру і адвокатську діяльність», яка визначає професійні права адвоката. Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо вдосконалення окремих положень кримінального процесуального законодавства» № 187–IX від 4 жовтня 2019 р. розширено права адвоката в частині ініціювання проведення експертизи перед слідчим суддею, який може залучити експерта або призначити проведення експертизи за клопотанням сторони захисту. Сторона захисту має право звернутися до слідчого судді із клопотанням про проведення експертизи в разі, якщо: 1) для вирішення питань, що мають істотне значення для кримінального провадження, необхідне залучення експерта, проте сторона обвинувачення не залучила його або для вирішення залученим стороною обвинувачення експертом поставлені запитання, що не дозволяють дати повний та належний висновок із питань, для з'ясування яких необхідне проведення експертизи, або існують достатні підстави вважати, що залучений стороною обвинувачення експерт унаслідок відсутності в нього необхідних знань, упередженості чи з інших причин надасть або надав неповний чи неправильний висновок; 2) сторона захисту не може залучити експерта самостійно через відсутність коштів чи з інших об'єктивних причин.

У разі ініціювання захисником проведення слідчої (розшукової) дії його участь є обов'язковою за винятком випадків, коли через специфіку слідчої (розшукової) дії це неможливо або така особа письмово відмовилася від участі в ній (ч. 6 ст. 223 КПК України).

Отже, захисник під час досудового розслідування має право самостійно обстоювати правову позицію підозрюваного, захист якого він здійснює, що передбачено засадою змагальності сторін та свободи в наданні ними суду своїх доказів та в доведенні перед судом їхньої переконливості. Водночас натепер залишається низка проблемних аспектів, пов'язаних з участю захисника в досудовому кримінальному провадженні, зокрема стосовно залучення захисника в разі його обов'язкової участі та для проведення окремої процесуальної дії та визначення таких випадків; розширення повноважень стосовно збирання доказів; відповідальності захисника за неналежне виконання своїх обов'язків тощо. Тому доцільним є звернення до кримінального процесуального законодавства розвинених країн і країн – колишніх членів Союзу Радянських Соціалістичних Республік із метою запозичення позитивного досвіду в частині окреслених проблемних питань.

Англія є представником англо-саксонської правової системи та багатьма науковцями визнається класичним взірцем змагальності, де адвокат має рівні права із прокурором. Функцію захисту у кримінальному процесі Англії виконують адвокати, які поділяються на дві групи – баристери та соліситори. До 1990 р. баристери вважалися елітою і працювали в судах (у бар'єра), а соліситори займалися із клієнтами й збирали доказовий матеріал на досудових етапах. Однак натепер жорстка межа в їхніх функціях стала стиратися. До того ж з'явилася нова категорія правозаступників – адвокати, які мають право виступати в судах [10, с. 105]. Але функції адвоката Англії порівняно з функціями адвокатів у країнах континентальної Європи значно ширші: він може виступати не тільки з функціями захисту чи представництва інтересів громадян у судах, а і як обвинувач у кримінальних справах від імені держави та приватних осіб.

Цікавим положенням законодавства Англії є те, що адвокати можуть призначатися на посади суддів, міністрів, інших службовців в уряді, займатися викладацькою діяльністю в університетах, поєднувати адвокатські функції із практикою нотаріуса, можуть мати владні повноваження, перебувати на високих посадах і водночас залишатися членами адвокатських корпорацій [11, с. 141].

На відміну від Англії, в Україні існують певні обмеження на зайняття адвокатами посад, пов'язаних із виконанням функцій держави, суддів, прокурорів, поліцейських, посадових та службових осіб Державного бюро розслідувань, Національного антикорупційного бюро України, Служби безпеки України, військових посадових осіб Збройних сил України, а також посад, пов'язаних із військовою або альтернативною (невійськовою) службою; нотаріальною діяльністю; судово-експертною діяльністю (ст. 7 Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» № 5076–VI від 5 липня 2012 р.). Уважаємо, що зазначене положення законодавства узгоджується з національною правовою системою та відображає функціональний розподіл учасників кримінального провадження.

В Англії допомога підозрюваним із боку «адвокатів за призначенням» часто має формальний характер. Наприклад, набула поширення так звана «делегована адвокатська допомога», коли адвокат замість того, щоб особисто прибути до поліцейського відділення до затриманого, направляє туди свого помічника або кого-небудь із технічного персоналу контори. Можливо й інше: нерідко адвокати, які залучаються поліцією, обмежуються телефонними консультаціями, під час яких вони стисло роз'яснюють затриманому перелік їхніх прав і на цьому вважають свою місію виконаною [10, с. 106, 107].

У Франції, яка представляє романо-германську правову систему, є не формальне, а реальне забезпечення права на юридичну допомогу у кримінальному процесі всім верствам населення, зокрема й тим особам, які з матеріальних причин не можуть самостійно укласти угоди з адвокатами. У Франції існує дві форми юридичної допомоги: 1) судова юридична допомога (*aide juridictionnelle*), що надається в рамках усіх видів судочинства (зокрема, кримінального); 2) допомога в доступі до права, що охоплює різного роду консультації та позасудові (адміністративні) процедури. Для координації та оптимізації надання допомоги в обох формах створено Національну раду з юридичної допомоги [12, с. 310–312]. Якщо будь-який з учасників кримінального процесу заявляє клопотання про безкоштовну допомогу, він зобов'язаний надати обґрунтування того, що його щомісячний прибуток не перевищує відповідної грошової суми, розмір якої щорічно визначається спеціальним фінансовим законом [13, с. 63].

В Україні органом, який має аналогічні Національній раді з юридичної допомоги функції, є Національна асоціація адвокатів України. Але, на відміну від Франції, у якій на стадії видання до суду обвинуваченого йому пропонується обрати собі адвоката для здійснення захисту (ст. 275 КПК Французької Республіки), в Україні залучення захисника відбувається за постановою слідчого, прокурора або за ухвалою слідчого судді, якою доручається Центру вторинної правової допомоги призначити адвоката для здійснення захисту за призначенням. Як показує практика, здебільшого захист за призначенням здійснюють ті самі адвокати, які, на думку багатьох правозастосовників, можуть бути упереджені під час реалізації своїх повноважень. Отже, фактично підозрюваний позбавляється права на вільний вибір захисника. З огляду на це, вважаємо прийнятним запозичити досвід Французької Республіки із цього питання та надати підозрюваному можливість самостійно обирати захисника із числа адвокатів, які мають право надавати безоплатну правову допомогу. Так, у Франції захисник обирається серед осіб, які належать до адвокатської корпорації, або серед повірених, які мають допуск до виступів у трибуналі, у місці знаходження якого засідає суд присяжних [14, с. 176].

Цікавим є положення ст. 433–17 Кримінального кодексу Франції, яка передбачає, що для особи, яка не зареєстрована належним чином у реєстрі колегиї адвокатів, але провадить діяльність, що належить до виключної компетенції адвоката, кримінальна відповідальність настає в разі,

якщо іншого не передбачено міжнародними угодами. За цією статтею кваліфікують також дії особи, яка незаконно використовує статус і не відповідає встановленим для його набуття вимогам, з метою ввести в оману необмежене коло осіб щодо свого права на статус та належність до означеної професії [15, с. 352]. В Україні за наявності певних підстав – порушення вимог несумісності; порушення присяги адвоката України; порушення правил адвокатської етики; розголошення адвокатської таємниці або вчинення дій, що призвели до її розголошення; невиконання або неналежного виконання своїх професійних обов'язків; невиконання рішень органів адвокатського самоврядування; порушення інших обов'язків адвоката, передбачених законом (ч. 2 ст. 34 Закону України «Про адвокатуру і адвокатську діяльність») – адвоката може бути притягнуто до дисциплінарної відповідальності [9]. Кодекс України про адміністративні порушення та Кримінальний кодекс України не містять прямих норм щодо відповідальності адвоката за вчинення злочину.

Федеративна Республіка Німеччина (далі – ФРН) також є представником романо-германської правової системи. Цікавим є те, що, на відміну від багатьох держав, захисником може виступати будь-який адвокат у будь-якому суді на території Німеччини, а також – викладачі права німецьких університетів. Захисник за призначенням виконує свої функції так само, як і захисник за вільним вибором [16, с. 98–100].

На відміну від України, де максимальна кількість захисників, які водночас можуть брати участь у судовому розгляді, становить п'ятеро адвокатів (ч. 3 ст. 46 КПК України), у ФРН на будь-якому етапі провадження максимально можливо брати участь трьома захисникам (§ 137 КПК ФРН). Таке обмеження передбачено з урахуванням досвіду розгляду справ про терористичні організації. У бундестазі під час обговорення проєкту другого закону про реформу кримінального процесу і в рішеннях Федерального конституційного суду зазначалося, що перед судом виступали численні захисники, які відчували свою велику перевагу. Нерідко судді були безсилні протистояти потоку клопотань, які подавали захисники [17, с. 78].

Порушенням прав особи, яка притягується до кримінальної відповідальності в Німеччині, безумовно, є заборона присутності захисника під час проведення поліцейських слідчих дій (§ 168д КПК ФРН). Він має право бути присутнім тільки під час проведення слідчих дій суддею. Тому адвокати часто радять своїм підзахисним не давати показання без участі адвоката.

Цікавим поряд з іншими є випадок обов'язкової участі захисника під час досудового слідства у ФРН (§ 140 КПК ФРН), якщо судочинство може призвести до заборони на професію.

Заслугує на увагу той факт, що в разі, коли судові засідання зупиняється з вини захисника, він повинен нести видатки, пов'язані із цим. В Україні адвокат не несе матеріальної відповідальності за такі дії, суд може ініціювати питання про притягнення його до дисциплінарної відповідальності в разі неприбуття захисника через неповажні причини [18]. Уважаємо, досвід відшкодування витрат адвокатом, який не з'явився для проведення слідчих або процесуальних дій під час досудового розслідування або на судовий розгляд із неповажних причин, доцільно застосувати в Україні та внести відповідні зміни до КПК України та Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність», оскільки натепер у такому разі процесуальні витрати покладаються на державу.

Серед пострадянських держав викликає наукову зацікавленість в частині регламентації діяльності захисника кримінальне процесуальне законодавство Молдови та Грузії.

Головною особливістю КПК Грузії порівняно з іншими пострадянськими державами є передбачена

можливість адвоката проводити розслідування (ч. 7 ст. 38, ст. 39, ч. ч. 1–3 ст. 40 КПК). Адвокат – це особа, яка у встановленому законом порядку захищає інтереси обвинуваченого, засудженого, виправданого та надає їм юридичну допомогу (ст. 3). Докази, зібрані стороною захисту, мають однакову юридичну силу з доказами, зібраними стороною обвинувачення. Якщо для збирання доказів необхідно проведення слідчих чи інших процесуальних дій, які не можуть бути самостійно проведені обвинуваченим чи його адвокатом, він має право звернутися із клопотанням про винесення відповідної ухвали до судді, який зобов'язаний ужити всіх заходів для того, щоб сторони обвинувачення не стало відомо про збирання доказів стороною захисту (ст. 39 КПК). Але із цього правила є винятки: сторона захисту не має права звертатись до суду із клопотанням про проведення обшуку або виїмки (ст. 111 КПК Грузії) [19].

КПК Республіки Молдова (ст. 69) передбачає значно більший перелік підстав для обов'язкової участі захисника у кримінальному провадженні, зокрема, поряд з аналогічними українському кримінально-процесуальному законодавству підставами є випадки, коли: цього вимагає підозрюваний, обвинувачений, підсудний; підсудний є військовослужбовцем строкової служби; між інтересами підозрюваних, обвинувачених, підсудних є суперечності, водночас один із них має захисника;

у провадженні бере участь захисник потерпілого або цивільного позивача [20].

Що стосується першої із зазначених підстав, уважаємо, вона є такою, що більшою мірою забезпечує права підозрюваного порівняно з Україною. Так, відповідно до п. 2 ч. 1 ст. 49 КПК України, окрім випадків його обов'язкової участі, захисник залучається за клопотанням підозрюваного лише в разі відсутності коштів або якщо він самостійно не може його залучити з інших об'єктивних причин. Поняття «об'єктивні причини» є оціночним, а під час обмежених потребами досудового розслідування строків проведення слідчих (розшукових) та процесуальних дій, невизначеним є механізм підтвердження підозрюваним відсутності коштів, тому для забезпечення його прав вважаємо за доцільне передбачити право мати захисника на вимогу підозрюваного, обвинуваченого незалежно від його майнового стану, тяжкості вчиненого кримінального правопорушення й інших обставин.

Отже, вважаємо, що імплементація деяких положень кримінального процесуального законодавства Англії, Республіки Франція, Федеративної Республіки Німеччина та Молдови у кримінальне процесуальне законодавство України в частині участі захисника у кримінальному провадженні позитивно сприятиме як додержанню його засад, так і забезпеченню прав, свобод та законних інтересів підозрюваного, обвинуваченого й інших учасників.

ЛІТЕРАТУРА

1. Конституція України, станом на 1 січня 2020 р. URL: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-ВР> (дата звернення: 01.09.2020).
2. Борзих Н.В. Проблеми визначення поняття «захисник» у кримінальному процесі URL: <http://radnuk.info/statii/556-protses/14683---lr---.html>.
3. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод, ратифіковано Законом України від 17 липня 1997 р. № 475/97-ВР. URL: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_004 (дата звернення: 01.09.2020).
4. Основні положення про роль адвокатів, прийняті VIII Конгресом ООН із запобігання злочинам у серпні 1990 р. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_835 (дата звернення: 01.09.2020).
5. Фойницький І.Я. Курс уголовного судопроизводства : у-х 2 т. Санкт-Петербург : Альфа, 1996. Т. 1. 551 с.
6. Попелюшко В.О. Поняття захисту у кримінальному процесі. *Вісник Академії адвокатури України*. 2005. Вип. 4. С. 87–96.
7. Шнягін О.Г. Реалізація функції захисту в кримінальному процесі України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Київ, 2010. 23 с.
8. Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон від 13 квітня 2012 р. № 4651–VI. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/4651-17> (дата звернення: 01.10.2020).
9. Про адвокатуру і адвокатську діяльність : Закон України від 5 липня 2012 р. № 5076–VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5076-17#Text> (дата звернення: 01.10.2020).
10. Головки Л.В., Гуценко К.Ф., Филлимонов Б.А. Уголовный процесс западных государств : учебное пособие для юридических вузов. Москва : Зерцало-М, 2002. 528 с.
11. Берладин О.Б. Правові аспекти участі адвоката в досудовому провадженні у кримінальному процесі Великобританії. *Вісник Академії адвокатури України*. 2012. № 2 (24). С. 138–144.
12. Головки Л.В. Дознание и предварительное следствие в уголовном процессе Франции. Москва : Спарк, 1995. 130 с.
13. Молдован А.В. Кримінальний процес: Україна, ФРН, Франція, Англія, США : навчальний посібник. Київ : Центр учбової літератури, 2010. 352 с.
14. Уголовно-процессуальный кодекс Франции. Москва, 1967. 324 с.
15. Дубівка І.В. Правова регламентація участі захисника у кримінальному процесі за законодавством зарубіжних країн. *Юридичний часопис Національної академії внутрішніх прав*. 2017. № 3. С. 350–359.
16. Шишкін В.І. Судові системи країн світу. Київ : Юрінком-Інтер, 2001. 336 с.
17. Смирнов С.В. Участь захисника в реалізації процесуальних прав підозрюваного (обвинуваченого) у кримінальному провадженні : дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Запоріжжя, 2016. 247 с.
18. Уголовно-процессуальный кодекс Федеративной Республики Германия – Strafprozessordnung (StPO) : научно-практический комментарий и перевод текста закона / П. Головенков, Н. Спица. Потсдам : Universitätsverlag Potsdam, 2012. 404 с.
19. Уголовно-процессуальный кодекс Грузии от 9 октября 2009 г. № 1772–IIc. URL: http://www.pravo.org.ua/files/Criminal%20justice/_09_10_2009.pdf
20. Уголовно-процессуальный кодекс Республики Молдова от 14 марта 2003 г. № 122–XV. URL: <http://lex.justice.md/viewdoc.php?action=view&view=doc&id=326970&lang=2>.